

О. В. Маркевич
аспірантка Житомирського державного університету
імені Івана Франка

**Становлення Житомира губернським центром як фактор формування
культурного побуту його городян
(за «*Полным собранием законов Российской империи*»)**

Оксана Маркевич (*Житомир, Україна*) **Становлення Житомира губернським центром як фактор формування культурного побуту його городян (за «*Полным собранием законов Российской империи*»).**

У статті розглянуто інформативні можливості законів, опублікованих в «*Полном собрании законов Российской империи*», щодо питань становлення Житомира адміністративним центром Волинської губернії. Визначено вплив цього фактору на розвиток благополуччя міста, формування міської культури, на покращення побуту городян кін. ХУІІІ - першої половини ХІХ століття.

Ключові слова: Волинська губернія, закон, місто, губернський центр, культурний побут.

Оксана Маркевич (*Житомир, Украина*) **Становление Житомира губернским центром как фактор формирования культурного быта горожан (за «*Полным собранием законов Российской империи*»).**

В статье рассмотрены информативные возможности законов, опубликованных в «*Полном собрании законов Российской империи*», относительно вопросов становления Житомира административным центром Волынской губернии. Определенно влияние этого фактора на развитие благополучия города, формирования городской культуры, на улучшение быта горожан кон. ХVІІІ - первой половины ХІХ века.

Ключевые слова: Волынская губерния, закон, город, губернский центр, культурный быт.

Oksana Markevych (Zhitomir, Ukraine) **Becoming of Zhitomir as a province center as a factor of forming of cultural life of his townspeople (by «*Complete Collection of Laws of the Russian Empire*»).**

The article deals with informational the opportunities of the laws, published in «Complete Collection of Laws of the Russian Empire», on issues of becoming Zhitomir as the administrative center of Volyn province. The influence of this factors on the development of welfare, the formation of cultural life his townspeople on the late 18 - first half of the 19th century.

Key words: *Volyn government, the law, the city, the provincial center, the cultural life*

Формування міст у Російській імперії, а, відповідно, і культурного побуту його городян мали ту особливість, якщо порівнювати з європейськими містами, що верховна влада залишала за собою вирішальне право спрямовувати їх розвиток, підбираючи відповідні засоби та управлінські механізми. Результатом цього стала значна кількість законодавчих актів, вміщених у «Полном собрании законов Российской империи» (далі ПСЗ), які як безпосередньо, так і опосередковано регулювали життя міст та впливали на побут городян, в тому числі і культурний. Завданням цієї статті полягає в тому аби з'ясувати інформативні можливості законів, опублікованих у ПСЗ кінця XVIII – першої половини XIX століття, щоб дослідити як становлення Житомира адміністративним центром Волинської губернії вплинуло на розвиток міста та забезпечення культурних його потреб.

Історики приділяли значну увагу законодавству, розглядаючи історію міст та їх управління. Серед них особливої уваги заслуговує І. Діятін, який детально аналізував «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» (далі «Учреждения...») від 7 листопада 1775 року та «Грамоту на права и выгоды городам Всероссийской империи» від 21 квітня 1785 року. Автор висвітлив значення нормативних документів на запровадження міського судочинства, організацію цехів та ін. Окремо розглядались повноваження щодо міст генерал-губернаторів та губернаторів [2].

На основі великої кількості нормативних документів П. Мулов проаналізував права міщан, купців з їх поділом на гільдії, а також питання виборів і обов'язків службовців; ліквідацію магістратів і відкриття міських дум. Автор обмежився на розгляді діяльності міського управління у Петербурзі, Москві та Одесі [4].

Аналізуючи «Учреждения...», В. Григор'єв зупинився на формуванні станових судових інстанцій, висвітлив вибори міського голови та порівняв міське і дворянське самоврядування [1].

Таким чином, дореволюційними істориками було проаналізовано запровадження міського управління, облаштування міст на основі законодавчих актів, проте ці дослідження майже не торкались питань формування культурно-освітнього побуту городян, не з'ясовувалась специфіка управління містами Волинської губернії.

Сучасні дослідники Волині зупиняються на конкретних проблемах історії міст. Законодавча база, за допомогою якої Правобережна Україна вводилася у межі Російської держави та діяльність адміністрації новоутворених губерній висвітлена В. С. Шандрою [39]. А. В. Шевчук звернув увагу на формування міського станового суду в українських губерніях Російської імперії після реформи 1775 року [40]. О. М. Карліна детально проаналізувала доходи і видатки повітових міст губернії кін. XVIII – середини XIX століття [3]. Міста Волинської губернії другої половини XIX– початку XX ст. стали предметом спеціального дослідження О. П. Прищепи [37], яка ґрунтовно проаналізувала їх особливості, зокрема їхній приватновласницький характер.

Наукова новизна цього дослідження полягає в тому, що визначено інформативні можливості законодавства Російської імперії на предмет визначення впливу становлення губернського центру на культурний побут його мешканців.

Після входження Правобережної України до складу Російської імперії розпочалося впровадження імперських законів та організація управління за зразком внутрішніх губерній: утворювались нові адміністративні одиниці – губернії та повіти. 5 липня 1795 року вийшов імператорський указ, адресований генерал-губернатору Т. І. Тутолміну, про створення Волинської губернії [5, №17 352, с.727]. Тоді ж було затверджено її штат, кількість та склад новоутворених установ [5, №17 354, с.728]. Житомир хоча й ставав повітовим містом, однак тимчасово виконував роль губернського центру, оскільки в обраному для цього Новограді-Волинському не було підходящих приміщень, в яких би розмістились адміністративні установи. На користь вибору міста Житомира відіграв той факт, що саме там тимчасово перебувало керівництво краєм. Сенатським указом від 22 вересня 1796 року оголошувалось про відкриття Волинського намісництва з центром у Житомирі [5, №17 512, с.940]. Формування губернії зайняло 13 місяців, тоді як, за твердженням В. Григор'єва, в середньому на це витрачалось близько 6-7 місяців. Серед основних причин, що затримали

відкриття, були труднощі з визначенням адміністративного центру.

Указом від 22 січня 1796 року було визначено герби для міст губернії, на яких зображувались православні святі або історичні герої того часу, що передували річпосполитовському періоду. Свій герб отримало і повітове місто Житомир. У блакитному полі щита був зображений міський мур з трьома вежами і відчиненою брамою. В указі зазначалось, що «сей герб издревле присвоен сему городу князьями литовскими, в ознаменованіе освобождения от властвования старостинского».

Уточнювалася дата надання місту його першого давнього

герба: «В 1399 р. Эдигей, разбил Витовта при реке Ворскле, разорил Житомир и другие города до самого Луцка. Около этого времени литовскими князьями был присвоен герб Житомиру» [5, №17 435, с.859-862].

Власний герб отримав і Новоград-Волинський, елемент якого зображувався на загальногубернській символіці. Цікавий факт, що з остаточним визначенням Житомира губернським містом герб Волинської губернії не зазнав змін. На ньому зберігалась символіка Новоград-Волинська. У такий спосіб – через символи – влада переконувала своїх підданих в легітимності її володіння як цим, так і іншими містами Правобережної України.

Павло I уточнив політику попередниці стосовно новоприсєднаних земель, змінивши її на більш лояльну, зокрема у ставленні до законів Речі Посполитої, її виборчих традицій та мови. Указом від 12 грудня 1796 року Волинській губернії надавався статус «особых прав», що законодавчо визначив її нове становище. Реформи в управлінні доповнювали і територіальні зміни. Кількість повітів Волинської губернії скоротилось до 12 – Радомишльський було передано Київській губернії. Указом від 29 серпня 1797 року вкотре вирішувалася доля губернського міста. За ініціативи новопризначеного військового губернатора О. А. Беклешова Житомир залишився адміністративним центром «поки інше місто не буде для цього визначено» [6, №18 117, с.706-709].

Вирішальним став указ від 22 жовтня 1802 року, згідно з яким держава викупила Житомир у графа Ю. Ілінського. Зазначалася і точна цифра викупу, яка дорівнювала сумі восьми річних прибутків, що отримував власник від міста. Крім цього йому повертались

*Останній володар Житомира —
Юзеф Ілінський.*

втрачені доходи за 1793-1801 рр. з відсотками. Така купівля обійшлось державі у 39 050 руб. і 13 коп. сріблом [7, №20 481, с.328].

Беззаперечно, перехід міста у державну власність вплинув на повсякденний уклад життя його мешканців. Уже не власник, а місцеві органи влади опікувались міськими прибутками, утримували поліцію, приймали рішення щодо покращення стану мостів, доріг, переправ та ін. Варто додати, що його викуп вплинув і на вибір Житомира адміністративним центром. За клопотання військового губернатора І. М. Ессена указом від 24 червня 1804 року Житомир остаточно набув статусу губернського

міста [8, №21 364, с.403].

Головною ознакою, що відрізняло губернський центр від іншого міста – це розміщення в ньому загальногубернських та повітових органів влади, відповідно до

встановленого штатного розпису [8, №21 404, с.455]. У Житомирі був спеціально побудований будинок для губернатора і його канцелярії, діяли губернське правління, палати кримінального і цивільного судів (пізніше об'єднались у головний суд), казенна палата, приказ громадської опіки, совісний суд, верхній земський та повітовий суд, дворянська опіка, нижній земський суд, губернський магістрат, сирітський суд, верхня та нижня розправи. Іменним указом начальнику головного штабу від 25 жовтня 1816 року у губернських містах були впроваджені інвалідні команди, що підсилило сторожу міста, супровід арештованих, що також сприяло боротьбі зі злочинністю [9, №26 479, с.1057]. 20 грудня 1834 року у Житомирі було засновано статистичний комітет для збору важливої інформації про губернію та її мешканців, про рід їх занять, побут [15, №7 684, с.280; 312].

Архітектура цих державних споруд надавала місту нового вигляду, а їх інтенсивне будівництво мав забезпечити архітектор, який указом від 19 серпня 1841 р., прийнятим за ініціативи Міністерства внутрішніх справ, відправлявся у губернське місто. Кошти на його утримання виділялись з міських прибутків [16, №14 820, с.803-804]. Наказом Сенату від 11 серпня 1842 року регулювалась діяльність будівельних комітетів по облаштуванню адміністративних центрів. Тепер вони з відання Військового міністерства (департаменту військових поселень) переходили до головного управління «Шляхів сполучень і публічних споруд» [17, №15 951, с.844].

Під керівництвом губернатора у Житомирі почав діяльність комітет «общественного здравия», у обов'язки якого входили нагляд за станом здоров'я мешканців губернії загалом і губернського міста зокрема; прийняття швидких і дієвих заходів у разі поширення епідеміологічних хвороб. На нього покладалось розповсюдження серед населення знань про гігієну і здоров'я, про способи запобігання хворобам, важливої складової побутової культури. Діяльність цього комітету мало надважливе значення для жителів великого міста, адже заразні хвороби ставали справжнім лихом для населення, а тому держава неабияк дбала про дієві заходи для їх попередження та ліквідації [18, №25 930 а, с.2].

Верховна влада опікувалась розвитком губернських центрів, а тому указом від 29 жовтня 1825 року створювався особливий комітет для пошуку коштів на їх потреби. До його складу входили представники від військового відомства до Міністерства внутрішніх справ та Міністерства фінансів [10, №30 567, с.581]. Комітет діяв лише шість років і був ліквідований сенатським указом від 28 січня 1831 року [19, №4 302, с.82].

Таким чином у Житомирі – адміністративному центрі губернії, відкривалися установи, метою яких було налагодити управління, запропонувати заходи для поліпшення умов життя мешканців міста. Їх запровадження давало житомирянам можливість зайняти посади, зробити кар'єру на державній службі, отримувати жалування для забезпечення сімей.

Хоча на ключові посади у місцевих державних установах Волинської губернії запрошувались, вихідці, переважно, з внутрішніх губерній Російської імперії. Це вплинуло на етнічний склад населення Житомира, на мову спілкування та переорієнтацію культури його мешканців. У зв'язку з цим значно зросла його чисельність (див. таб. 1).

Таблиця 1. Населення міст Волинської губернії [3].

Місто	1798 р.	1837 р.	1857 р.
Житомир	5 419	21 726	29 244
Новоград-Волинський	1 928	3 863	6 523
Острог	4 098	4 125	9 532
Заслав	4 566	5 523	8 242
Рівне	2 638	8 774	4 950
Володимир-Волинський	1 943	11 273	4 930
Луцьк	2 349	6 722	6 660
Ковель	1 674	5 888	3 335
Старокостянтинів	4 581	7 043	10 812
Овруч	852	8 926	5 416
Дубно	6 535	10 366	8 027
Кременець	3 528	9 432	9 592
Усього	40 111	103 661	107 263

Як видно з даних цієї таблиці, що її уклала О. М. Карліна, під час відкриття Волинської губернії і призначення Житомира губернським центром, чисельність населення була незначною: майже, однаковою з Острогом, Заславем, Старокостянтиновом, а в Дубні – навіть більшою. Впродовж декількох десятків років вона збільшилась в чотири рази, що набагато випереджало зростання інших міст губернії. Верховна влада врахувала цю динаміку, а тому інтенсивніше спрямовувала заходи на розвиток губернського міста. Ключову роль у цьому відігравав губернатор, якому дозволялося самостійно приймати рішення щодо розбудови міста, в тому разі, якщо затрати склали 1000 рублів [20, №10 303, с.385]. Спорудження у Житомирі будинків, мостів, площ, укріплення берегів з витратами до 5 000 рублів контролювалось губернатором з погодженням Міністерства внутрішніх справ, а понад зазначеної суми – з Комітетом міністрів [19, №4 539, с.343].

Згідно пропозиції губернатора відбулося заснування аптек, таких необхідних закладів для боротьби з хворобами людей. Начальник губернії мав особисто повідомляти до медичного департаменту про доцільність їх заснування відповідно до місцевих обставин,

найважливішою з яких було збільшення чисельності населення міста [15, №7 684, с.280; 312].

Невід'ємною складовою губернського міста було проведення щорічної ярмарки. Указом від 3 червня 1837 року губернаторам також дозволялося відкривати додаткові, якщо цього вимагають місцеві обставини [20, №10 303, с.385]. Найбільші на Волині ярмарки проходили у Бердичеві та Радзивилові, проте губернське місто у цьому відношенні також «не пасло задніх». Зокрема, начальник Волинської губернії М. П. Синельніков скористувався вищезгаданим указом та клопотався про відкриття додаткових торгів у Житомирі [38]. Крім збільшення прибутків, вони приносили й культурне задоволення мешканцям міста, бо саме на багатолюдних ярмарках діяли аматорські театри та інші розважальні заходи.

Відповідно до указу від 25 серпня 1836 року цивільним губернаторам, у губернських містах обов'язково мали відкриватися виставки різноманітних виробів, де презентувалися найкращі тогочасні зразки фабричної, заводської, ремісничої продукції. Серед числа експонатів були новітні інструменти та сільськогосподарські знаряддя праці, винаходи для покращення обробітку полів, садів. На виставках також демонструвалися шкіри рідкісних тварин, овочі та фрукти великої врожайності чи незвичних розмірів. Місцева адміністрація, купці та населення через такі заходи знайомились з природою ґрунтів губернії, зразками мінералів, її тваринним та рослинним світом, а верховна влада сподівалась у такий спосіб підняти культуру виробництва [21, №9 485, с.888-889].

Губернатор також мав дбати про зовнішній вигляд міста. Очільник краю стежив за збереженням та запобігав руйнуванню давніх пам'яток, забороняв самостійну їх реконструкцію [22, №1613, с.1070]. Указом від 13 грудня 1817 року місцевим жителям заборонялось розфарбовувати будинки у яскраві кольори. В поліції містились зразки тих фарб, якими можна було прикрашати житло. Це був, в основному, білий та світлі відтінки жовтого, рожевого та сірого. Лише шлагбауми, будинки для часових мали бути пофарбовані в колір, що його визначали військові [11, №27 180, с.908-913].

Заводи, які забруднювали місто, за наказом начальника губернії виносились за його межі. Згідно іменного указу цивільним губернаторам від 26 травня 1826 року, для цього виділявся термін – 10 років. Для підтримання порядку і чистоти в містах нові підприємства мали будуватися вниз за течією річки [23, №366, с.494].

Верховну владу особливо турбували дороги та вулиці губернського міста. 8 лютого 1835 року вийшов указ про «Об устройстве мостових», згідно з яким створювалися тимчасові комітети та чолі з губернатором. Вони визначали порядок вимощення вулиць губернського центру, розподіляли кошти та відшуковували джерела фінансування.

Найчастіше городян зобов'язували вимостити вулицю навпроти власних будинків та дворів [23, №366, с.494].

Дороги у місті мали бути рівними, поверхня – гладкою, з обох боків вони позначались канавами, за якими росли липа, осика, береза, тополя або інші поширені дерева, що стояли б одне від одного на відстані двох сажнів [11, №27 180, с.908-913].

Не менш важливого значення, через їх стратегічність, надавалось дорогам, які проходили через губернське місто. Указом від 24 березня 1833 року шляхи Російської імперії розподілялись на п'ять класів. До першого класу віднесені головні, другого – великі сполучення, третього – звичайні поштові із губернії в губернію, четвертого - повітових, поштових і торгових сполучень та п'ятого – дороги сільські та польові. Визначальним фактором для розвитку Житомира стало те, що через місто проходили шляхи, що належали до другого класу. З Києва через Житомир і Дубно пролягала дорога до Радзивилова. Особливо наголошувалось на важливому сполученні з Могильова через Житомир, Бердичів і Тульчин в Одесу. Відповідав за якість цих доріг начальник губернії [25, №6 076, с.180].

Дороги відігравали важливе значення у житті населення, адже ними користувалися подорожні, купці, що значно розвивало торгівлю, внаслідок чого місто ставало багатолюдним. Дороги сприяли доланню замкнутості, збільшували можливість входження до загального і регіонального культурного простору. У зв'язку з цим у Житомирі розширилась сфера надання послуг – частина населення почала займатись перевізництвом. Волинський губернатор П. І. Аверін навіть звернувся з пропозицією до міністра внутрішніх справ про обкладання їх особливим податком. Подібні збори вже існували в Петербурзі та Москві, у портових та деяких великих губернських містах. Таким чином Житомир зараховувався до останніх. 22 червня 1829 року ця пропозиція була схвалена імператором. Господаря пари коней в дрозках або візку з ресорами обкладали на користь міста податком в розмірі 25 руб., без ресор – 15 руб., з одного коня утримували 10 руб. асигнаціями на рік [26, №2 947, с.443].

Крім поліпшення стану доріг влада приділяла увагу ефективності поштових зв'язків, що також давало можливість отримання нової інформації, в тому числі і про події культурного життя. М. І. Комбурлей у 1808 році ініціював відкриття додатково двох поштових станцій у Волинській губернії, одна з яких відкривалася по тракту з Житомира до Брест-Литовська [13, №22 988, с.208]. До уваги бралось те, що шлях використовували багато кур'єрів та інших подорожніх, а він у цих місцях був болотистим, тому потребував додаткового транспорту.

Комітет міністрів розглядав доповідну записку начальника поштового департаменту від 13 березня 1828 року про доцільність відкриття екстра-пошти між Києвом і Житомиром для зв'язку з Одесою. Як зазначалося в повідомленні, його метою було покращити зв'язок

між обома губернськими центрами та столицею імперії. Для доставки важливої інформації з Києва до Петербургу затрачалося десять діб. Додамо до цього, що для подолання 140 верстової відстані між Житомиром та Києвом затрачалась ще одна доба, а пошта між цими губернськими містами проходила лише два рази на тиждень. Міністр наголошував, що така між Житомиром, Одесою і Петербургом діє три рази на тиждень і на це затрачається чотири доби. Тому покращення сполучення між Києвом і Житомиром являлося стратегічно важливим завданням, а тому на встановлення екстра-пошти між містами держава витратила 3 161 руб. 60 коп. [27, №1 932, с.371].

Про зв'язок з Житомиром особливо дбало Військове міністерство, бо на території Волинської губернії перебувало значне число військових для охорони кордонів, частина з яких знаходилась у губернському центрі. Указом від 23 липня 1846 року в Житомирі, недалеко від Сінної площі, були побудовані дерев'яні казарми для гарнізонного батальйону [28, №20 245, с.141]. Військовим міністерством ініціювалися зміни і в становищі госпіталів, які відтепер фінансувалися державою. 1862 року було виділено 11 520 рублів, а з 1863 року щорічно по 9 820 рублів [29, №38 693, с.90]. Указом від 8 червня 1853 року для термінових відомостей з військового відомства до Житомира засновувалася особлива кур'єрська пошта. Вона відправлялася з Петербургу щонеділі о п'ятій після полудня, а до губернського центру прибувала щоп'ятниці о сьомій ранку. Додавалося, що відкриття особливої кур'єрської пошти ніяк не вплине на діючу в тому напрямку екстра-пошту. Її використовували також для відправки казенних пакетів з міністерства, військові начальники нею передавали термінові відомості з краю [30, №27 332, с.285-286].

Становлення Житомира адміністративним центром збільшило чисельність населення, його гостей, що вплинуло і на становище поліції. Згідно штатного розпису від 4 липня 1805 року на утримання страж порядку в Житомирі щорічно виділялося 1 810 рублів і додатково по губернському штату ще 430 рублів [8, №21 824, с.116]. Ця сума, як видно із таблиці 2, складеної на основі штатного розпису поліції міст Волинської губернії, була значно більшою, ніж в інших містах губернії, тому що місцевій владі необхідно було забезпечити тут стабільність та порядок (див. таб. 2.).

Таблиця 2. Штати поліції міст Волинської губернії [12, №22 992, с.98].

Місто	Поліцейстер	Городничий	На канцелярські витрати	Дільничний пристав	Квартальний наглядач	В кожну частину на канцелярські витрати	Всього на місто	В т. ч. по губерньському штату
Житомир	1	-	360 р.	2	4	120р.	1810 р	430 р.
Кременець	1	-	180 р.	1	1	30 р.	950 р.	430 р.
Дубно	1	-	180 р.	1	1	30 р.	950 р.	-
Ковель	-	1	260 р.	-	1	-	680 р.	520 р
Новоград-Волинський	-	1	260 р.	-	1	-	680 р.	520 р.
Овруч	-	1	260 р.	-	1	-	680 р.	520 р
Володимир	-	1	260 р.	-	1	-	680 р.	520 р.
Луцьк	-	1	260 р.	1	1	-	880 р.	720 р.
Бердичів	1	-	150 р.	1	2	60	950 р.	-

Значна увага приділялась розвитку садівництва, про що свідчить указ від 19 грудня 1803 р., в якому йшлося про збереження та розвиток садів училищами при монастирях у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Там інформувалося, що у Житомирі найбільший сад належав бернардинському монастирю*. Законом передбачалося, аби ченці докладали максимальні зусилля на його щорічне поліпшення [7, №21 089, с.1077]. Монастирський сад був настільки великий, що дав назву одній із вулиць Житомира – Садовій. У губерньських містах зростали і громадські сади, що ставали справжньою окрасою міста [11, №27 180, с.908-913].

Таким чином, житомиряни отримали змогу сповна відчувати результати від становлення міста губерньським центром. Покращення стану доріг, вимощення мостових, озеленення міста та закладення садів позначились на повсякденному культурно-побутовому укладі життя. Традиційними ставали прогулянки тротуарами, зустрічі біля нових споруд. Не варто забувати, що це безпосередньо впливало на формування стилю одягу житомирян, манери, підвищувались їхні культурні запити.

* Бернардини – чернечий орден католицької церкви. В Житомир ті прибули в 1760-х роках на запрошення старости Яна Каєтана Ільїнського, який подарував ченцям землю та звів для них дерев'яний храм, що згодом дістав назву Яна з Дуклі.

Чи не найпершу роль у культурному побуті городян відіграло поширення знань шляхом впровадження навчальних закладів для всіх верств міського населення. Адміністративний центр став осередком поширення російської освітньо-культурної традиції. Діяльність адміністративних структур та проживання тут значної чисельності росіян-чиновників невпинно поширювали використання житомирцями і у побуті російської мови. Варто додати, що цей процес вдалося дещо призупинити польським патріотам – міністру зовнішніх справ, куратору Віленського навчального округу А. Чарторийському та генеральному візитатору училищ Київської, Волинської і Подільської губерній Т. Чацькому. Їх діяльність сприяла розвитку освітньої польської культури через впровадження розвиненої системи шкільництва та освіти у Правобережних губерніях.

Згідно указу від 26 січня 1803 року в губернських містах Російської імперії мали відкриватись гімназії, а в кожному повітовому місті – училище. Кошти на утримання гімназії виділялися приказом громадської опіки із доповненням, у разі необхідності, з казни [7, №20 597, с.440]. Незважаючи на чітке трактування указу, у Житомирі така не була відкрита. У Житомирі було засноване повітове училище, кошти на утримання якого виділялись з едукативного фондуша. Аналіз нормативної бази «Полного собрания законов» розкриває особливості фінансування навчальних закладів Волині. Дев'ять училищ у губернії перебували на забезпеченні духовних осіб [12, №20 666, с.194]. Згідно штатного розпису від 21 березня 1804 року на утримання повітових училищ Волинської губернії виділялося 8 460 руб., на гімназію – 5 700 руб. [12, №21 428, с.42].

19 листопада 1832 року вийшов указ про заснування Волинської губернської гімназії, урочисте відкриття якої відбулося 1 січня 1833 року. Без перебільшення ця подія відіграла важливе значення у зростанні культурного дозвілля городян, адже при гімназії діяла найбільша в губернії бібліотека.

Іменний указ Сенату від 16 червня 1835 року вніс корективи у джерело фінансування Волинської губернської гімназії. Відтепер кошти виділялись Міністерством народної освіти з державної казни. В указі міститься інформація про викладачів – новий освічений прошарок міста, зокрема їхнє жалування. Директор гімназії в Житомирі отримував 800 рублів, інспектор - 500. Двом законовчителям римсько-католицького та греко-російського віросповідання виділялося по 300 рублів [24, №8 243, с.744]. Указом від 22 лютого 1838 року у Волинську губернську гімназію відправлявся додатковий наглядач, що стежив за порядком та моральною атмосферою серед учнів [31, №11 000, с.137].

Зі збільшення їх числа, зросла необхідність у нових кваліфікованих викладачах. На розгляд Комітету міністрів 24 березня 1836 року поступила пропозиція міністра народного освіти, про поділ чотирьох класів Житомирської гімназії на відділення і про призначення

додатково п'яти викладачів. Відтак два нижніх класи розділили на два відділення з відправленням трьох викладачів з жалуванням по 300 рублів. Три нові вчителі призначались у третій і четвертий класи [21, №9 026, с.235].

З огляду на значну чисельність євреїв та намагання влади врегулювати їхню зайнятість, генерал-губернатор І. І. Васильчиков домогся дозволу на відкриття у Житомирі 29 липня 1861 року єврейського ремісничого училища. Згідно його пропозиції воно мало діяти «в виде опыта» три роки. Відкриття подібного закладу являлося не що іншим, як спробою організувати доступ до державної освіти для єврейського етносу, з врахуванням його особливості. Училище знаходилося під опікою генерал-губернатора та безпосереднім наглядом начальника губернії. Число вихованців становило 30 осіб віком 13-15 років. Це були, переважно, сироти, діти з багатодітних сімей, бідних міщанських родин, цехових євреїв. Мета відкриття такого училища полягала у поширенні серед єврейського населення знання ковальської, столярної, токарної справ та інших ремесел. Серед обов'язкових предметів на перше місце ставилось вивчення російської мови. Старанні учні отримували звання майстра, а за відмінні успіхи – золоті та срібні медалі, звільнялися від рекрутської повинності. Варто додати, що місцеве керівництво неабияк сподівалась, що отримані знання та практичні навички будуть застосовані на облаштування Житомира, наданні йому ошатності [34, №37 308, с.208].

У «Полном собрании законов» детально розписується структура та джерела фінансування Житомирського єврейського ремісничого училища. За клопотанням генерал-губернатора указом від 26 квітня 1862 року вводилась додаткова посада товариша почесного «блюстителя» в училище [29, №38 212, с.371]. Влада детально регулювала розселення євреїв у губерньському місті. 24 березня 1854 року за ініціативи генерал-губернатора вийшов указ, який забороняв євреям проживати в тих кварталах Житомира, що розміщалися між вулицею Великою Бердичівською та річкою Тетерів. Їм дозволялося лише купувати там землі і будувати будинки для здачі в оренду [32, №28 079, с.301]. Ця частина, на думку місцевого сановника, являлася головною і, до того ж, наймальовничішою у Житомирі, а єврейське житло не відрізнялося охайністю, будинки були перенаселені і саме там часто виникали пожежі. Проте таке обмеження протрималося недовго, бо вже 27 березня 1858 року вийшов указ, ініційований Міністерством внутрішніх справ, за яким євреям було дозволено набувати землі і розбудовуватись у всіх частинах міста на загальних підставах [33, №32 921, с.358]. А вже наступним указом від 29 листопада 1862 року дозволялось споруджувати будинки в середині кварталів Житомира, визначених генеральним планом під сади з тим зауваженням, щоб кам'яні приміщення знаходились на відстані 18-25 сажнів від вулиці. Таким чином

швидкими темпами проходило розселення євреїв, які невпинно заселяли кожен вільний метр губернського міста [29, №38 974, с.441].

Збільшення населення, урізноманітнення роду занять житомир'ян потребували покращення управління містом. Указом від 9 жовтня 1837 року в Житомирі засновувалась міська дума, у відання якої передавались справи міського господарства. За клопотанням генерал-губернатора О. Д. Гур'єва спільно з Міністерством внутрішніх справ було розроблено штат новоутвореної установи. Відтак на утримання міської думи виділялося 2 500 рублів. Внаслідок цього певних змін зазнала діяльність житомирського магістрату. Було ліквідовано звання президентів, замість яких призначались бургомістри і ратмани. Також скоротились витрати на утримання канцелярії магістрату, на яку за новим штатним розписом виділялось 1 900 руб. [20, №10 574, с.769]. Започатковані цим указом зміни стали початком проведення рішучих реформ судової влади.

16 вересня 1849 року вийшов імператорський указ, згідно з яким у Житомирі розпочалося реформування суду. Ці зміни мали експериментальний характер і були ініційовані Міністерством внутрішніх справ та Міністерством юстиції, метою яких було підвищити ефективність діяльності установ Волинської губернії. Так, проведені у Житомирі реформи, у разі їхньої ефективності, мали поширитись і на решту губерній Російської імперії. Суть її полягали у ліквідації магістрату, функції якого розподілялись між повітовим судом та новостворюваною міською думою [35, №23 503, с.47-48]. В «Полном собрании законов» йдеться про чіткий розподіл обов'язків між цими установами, визначено їх склад та здійснено заходи для підсилення канцелярій.

Беззаперечно важливою подією для житомир'ян стало переміщення кафедри Волинського єпархіального архієрея із Почаївської Лаври до Житомира, яке відбулося згідно указу від 1 жовтня 1840 року [36, №13 835, с.627]. З 1845 року у приміщенні конвенту розпочала свою діяльність і Луцько-Житомирська духовна семінарія. Відтак Житомир поступово ставав осередком духовно-релігійного життя в регіоні.

Тож, підведемо підсумки. Верховна влада велику увагу приділяла вибору адміністративного центру у новоприєднані території, якою була Волинська губернія. Спробою влади детально регулювати розвиток губернського міста та інтенсивніше впливати на його благоустрій, на формування нового культурного середовища, на форми та рід зайнятості городян стали чинниками появи великої кількості нормативних актів, вміщених у «Полном собрании законов Российской империи». Житомир внаслідок геополітичного розміщення опинився під особливим її наглядом, що стало причиною появи значно більшої кількості указів, щодо покращення його розвитку, порівняно з іншими губернськими центрами імперії. Завдяки клопотанню генерал-губернаторів, військових і цивільних

губернаторів була прийнята переважна більшість законів про впорядкування в Житомирі доріг, поштового зв'язку, що давало можливість ширшого доступу до інформації, важливої складової поширення знань і культурних досягнень у різних сферах життя. Завдяки отриманню Житомирком губернського статусу він розвивався як важливий освітньо-культурний осередок, надаючи знань як житомирянам так і губернській людині. Таким чином закладалися підвалини для покращення культурного побуту його городян.

Список джерел та літератури

1. Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II (Учреждение о губерниях 1775 г.). – СПб., 1910. – 387 с.
2. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Т. 1. – СПб.: Тип. М.М. Меркульева, 1875. – 508 с.
3. Карліна О. М. Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII – в середині XIX ст. / О. М. Карліна // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Вип. 1. – 2009. - С. 16-22.
4. Мулов П. Историческое обозрение мер к устройству городского общественного управления / П. Мулов. – СПб.: Типография М-ва внутренних дел, 1864. – 198 с.
5. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Собр. 1., СПб., 1830, Т. 23: 1789-1796.
6. ПСЗ – Собр. 1., СПб., 1830, Т. 24: 1796-1798.
7. ПСЗ – Собр. 1., СПб., 1830, Т. 27: 1802-1803.
8. ПСЗ – Собр. 1., СПб., 1830, Т. 28: 1804-1804.
9. ПСЗ – Собр. 1., СПб., 1830, Т. 33: 1815-1816.
10. ПСЗ – Собр. 1., СПб., 1830, Т. 40: 1825.
11. ПСЗ – Собр. 1., СПб., 1830, Т. 34: 1817.
12. ПСЗ – Собр. 1., СПб., 1830, Т. 44: Книга штатов.
13. ПСЗ – Собр. 1., СПб., 1830, Т. 30: 1808.
14. ПСЗ – Собр. 1., СПб., 1830, Т. 22: 1784-1788.
15. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1835, Т. 9. – Отд.2: 1834.
16. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1842, Т. 16. – Отд.1: 1841.
17. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1843, Т. 17. – Отд.1: 1842.
18. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1853, Т. 27. – Отд.2: 1852.
19. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1832, Т. 6. – Отд.1: 1831.
20. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1838, Т. 12. – Отд.1: 1837.
21. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1837, Т. 11. – Отд.2: 1836.
22. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1830, Т.2: 1827.
23. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1830, Т.1: 1825-1827.
24. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1836, Т. 10. – Отд.1: 1835.
25. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1834, Т. 8. – Отд.1: 1833.
26. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1830, Т. 4: 1829.
27. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1830, Т. 3: 1828.
28. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1847, Т. 21. – Отд.2: 1846.
29. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1865, Т.37. – Отд.2: 1862.
30. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1854, Т. 28. – Отд.1: 1853.
31. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1839, Т.13. – Отд.1: 1838.
32. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1855, Т. 29. – Отд.1: 1854.
33. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1860, Т. 33. – Отд.1: 1858.
34. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1863, Т. 36. – Отд.2: 1861.
35. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1850, Т. 24. – Отд.2: 1849.
36. ПСЗ – Собр. 2., СПб., 1841, Т. 15. – Отд.1: 1840.
37. Прищепя О. П. Міста Волині в другій половині XIX - на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.П. Прищепя; Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. — Чернівці, 2003. — 20 с.
38. Центральний державний історичний архів України у м. Київ, ф.442, оп.1, спр.9480, арк. 24; 28.
39. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця ХУІІІ – початку ХХ ст. у російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. – К., 1998. – 98 с.
40. Шевчук А. В. Створення міського станового суду в українських губерніях російської імперії за реформою 1775 року / А. В. Шевчук // Волинські історичні записки. – Т. 3. – 2009. - С. 27-38.